

Tóth Zsolt (1973) történész, régész, a pécsi Janus Pannonius Múzeum munkatársa. Érdeklődési területe a római fürdőépítéssel, valamint Pécs római kori története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Sopiana: a cella septichora és környéke. Beszámoló a 2005–2006. évi régészeti feltárásról (2007/3).

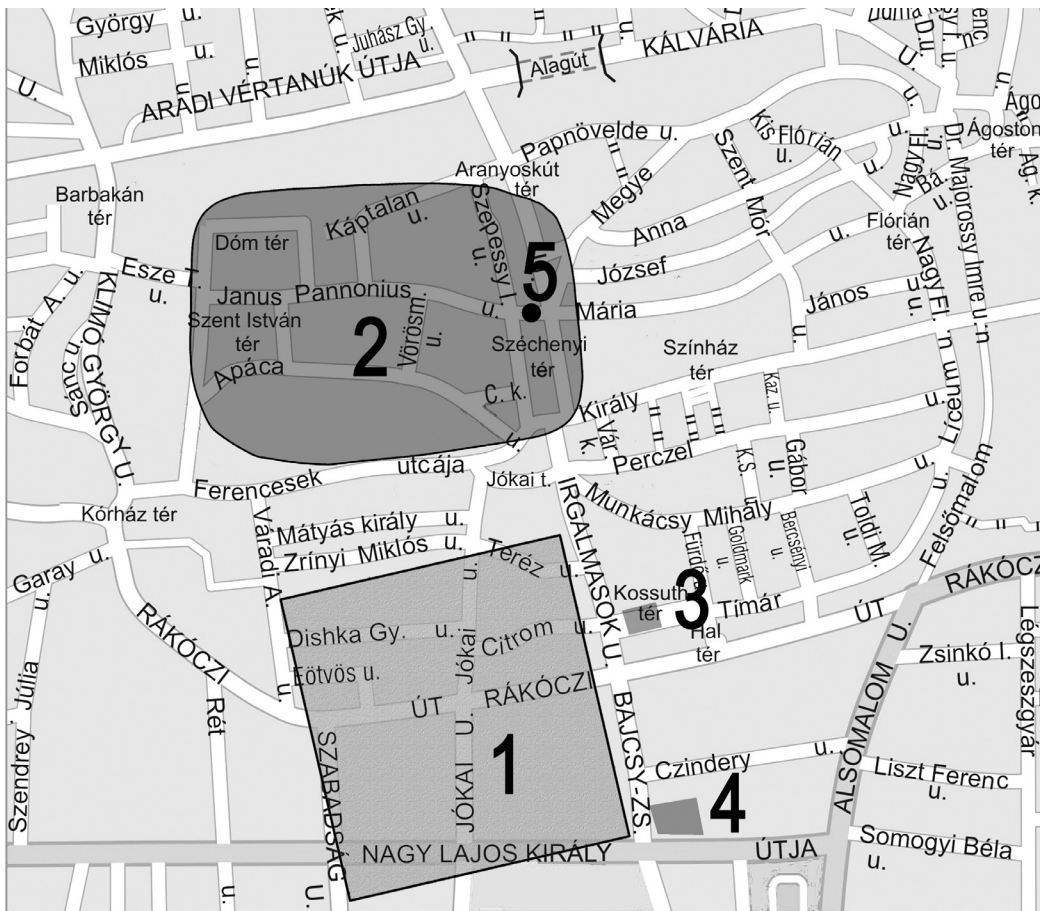
Római kori sírépítmény a pécsi Széchenyi téren

Tóth Zsolt

Pécs város főterén, a Széchenyi téren, 2009-ben az Európa Kulturális Fővárosa projekt keretében megvalósuló térrekonstrukciós munkálatok előzményeként régészeti kutatások folytak, melyeket a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat végzett Ács Zsófia vezetésével. Járulékos beruházásként, a tér új arculatának kialakítása előtt, közművek (gáz, víz, telefon) cseréjére is sor került. Az ezekhez kapcsolódó földmunkák mellé a Janus Pannonius Múzeum biztosított régészeti szakfelügyeletet. A tér északi sávjában a gázvezeték

cseréjét Tóth Zsolt felügyelte, míg a többi részen a felügyeletet Gábor Olivér látta el.

A Széchenyi tér eddig ismert legjelentősebb régészeti-építészeti emléke a mai Belvárosi Plébániatemplom középkori előzménye, a Szent Bertalan apostol tiszteletére szentelt templom. A régészeti munka legfontosabb feladata a templom korábbi kutatási eredményeinek igazolása, kiegészítése és pontosítása volt. A Janus Pannonius Múzeum Régészeti Osztályának épülete és a Gázi Kászim pasáról elnevezett dzsámi közti területen

1. kép. Sopiana a késő római korban. 1: a késő római város hozzávetőleges kiterjedése, 2: az északi temető hozzávetőleges kiterjedése, 3: a keleti temető ismert területe, 4: a délkeleti temető ismert területe, 5: a sírépítmény helye

2. kép. A feltárt sír építmény (a szerző felvétele)

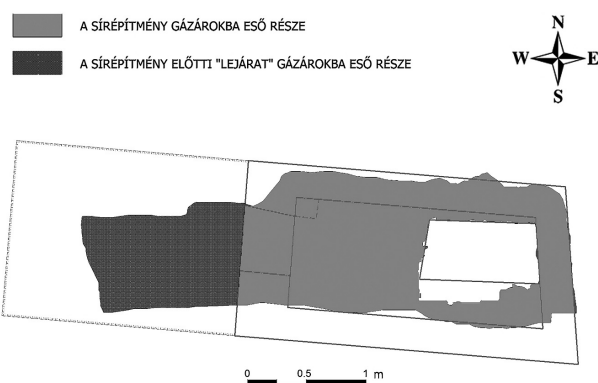
kelet–nyugati irányban egy az 1960-as években lefektetett gázvezeték halad keresztül, hosszában átvágva a középkori Szent Bertalan templom északi oldalhajóját. A középkori templom roncsolt falain, kriptáin és járószintjein kívül egy római kori emlék is előkerült a gázárók alján, a mai felszíntől 1,90 méter mélységben, mintegy 10–15 centiméterrel a gázcső alatt. A múzeumépület délnyugati sarkával egy vonalban megtalált lelet az egykori Sopianae késő római kori északi temetőjéhez tartozó föld alatti sír építmény volt.

A római kori település (Sopianae) több fontos közlekedési útvonal találkozási pontjában terült el. A római jelenlét a Kr. u. 1. század végétől – 2. század elejétől mutatható ki régészeti szempontból. A várost a Kr. u. 3. században alapítják, azt megelőzően egy falusias jellegű településsel lehet számolni. A település Kr. u. 3. század végén, Diocletianus (284–305) alatt két részre osztott Pannonia Inferior északi feléből létrehozott Valeria tartomány polgári közigazgatási központja lett. Az egykori település a mai belváros területén feküdt (1. kép); legkésőbb a 4. század elején egy kb. 400×400 méter nagyságú területet városfallal vettek körbe (Zrínyi Miklós út – Irgalmasok útja – Nagy Lajos király útja – Várady Antal utca által határolt terület).

Jelenleg a késő római időszakból három különálló temető ismert: a római kori várostól délkeletre (az Árkád üzletház helyén), a római kori várostól keletre a Kossuth tér területén és a településtől északra. Ez utóbbi hozzávetőleges határai északon a Székesegyház – Káptalan utca északi oldalának vonala; nyugaton a Püspöki Palota – Szent István tér nyugati széle; délen a Ferencsek utcája; keleten hozzávetőlegesen a Széchenyi tér keleti széle. A délkeleti temető 4. században, a keleti a 4–5. században, az északi pedig a 3–5. században volt használatban.

A sír építmény leírása

A sír építményt (2. kép) az erősen kavicsos, köves, kemény, sárga, agyagos altalajrétegbe ásták bele, legmagasabb pontja 0,3 méterrel van a római kori talajszint alatt. Megközelítőleg téglalap alaprajzú, belmérete: 1,97 (észak) × 0,95 (kelet) × 2,05 (dél) × 0,93 (nyugat) méter, keleti fala kissé kifelé áll a derékszöghöz képest, belmagassága 1,45 méter. Hozzávetőlegesen nyugat–keleti tájolású, falvastagsága a nyugati oldalon 0,43 méter, a másik három oldalnál 0,27 méter (3. kép).

3. kép. A sír építmény alaprajza

Az oldalfalakat szabálytalan terméskövekből (mészkö) alakították ki, az építményt felül téglából épített dongaboltozat zárja. A falazat és a boltív a beltérben sárgás habarccsal van bevakolva, a felszíne meglehetősen egyenetlen. Előbbiből következőleg mögötte a falnak sincs egyenes síkja. A falon és a mennyezeten nem találtuk festés nyomát, de még meszelését sem. A sírkamra alját döngölt föld alkotta, épített, belső járószint nyoma nem mutatkozott.

A nyugati oldalfalban nyílást alakítottak ki, kicsit északra eltolva a fal középtengelyétől. Alakja egy nyeregvetésű téglásírs metszetével azonos, azzal méretében is nagyjából megegyezik (0,5 méter széles, 0,63 méter magas; 4. kép). Az oldalnyílás előtt az altalajba vájt, ferde oldalú, a bejárat felé lejtő, megközelítőleg egyenes aljú sekély „vályút” alakítottak ki, amelynek alját és oldalát mésszel vékonyan lekenték. Kiszervezés alapján szélessége nagyjából a sír építmény szélességével azonos (1,50 méter), hossza pedig 2 méter lehetett. Az altalaj szintjétől az oldalnyílás aljáig 1,3 méter szintkülönbséget hidalt át.

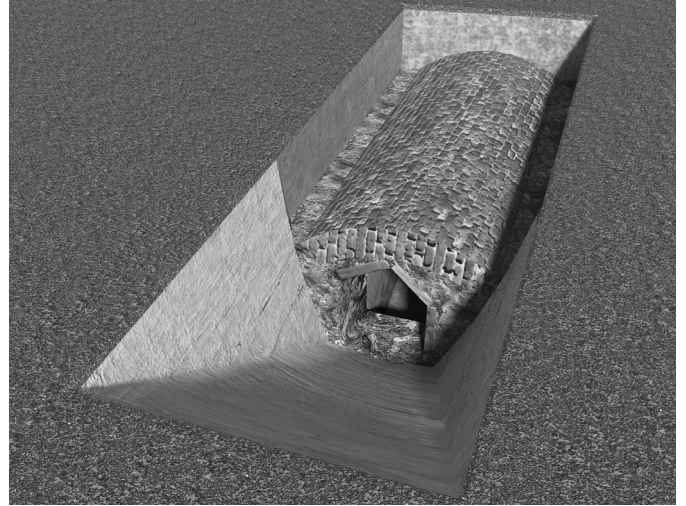
A dongaboltozatot a későbbi bolygatások miatt már sérült állapotban találtuk: a nyugati fal felett teljes mértékben, míg a déli fal nyugati sávjában részlegesen hiányzik. A sír építmény keleti felében a boltív indítása a déli oldalról indulva még megfigyelhető ugyan, de itt mindössze a teljes ív kb. egyharmada látható. Helyén egy nagyméretű lyuk tátong, amelyről megtalálásakor azt hittük, hogy rablónyílás. A keleti falon azonban jól látható, hogy mesterségesen alakították ki, visszabontották az eredetileg teljes boltívet. A visszabontott szakaszon az ív helyén felmenő falazat figyelhető meg a nyílás keleti és északi oldalán. A boltív és a belső vakolat habarcsának minősége és színe eltér az utólagosan épített falazatétól: előbbieknél rosszabb minőségű, sárgás, erősen homokos habarcsot használtak, utóbbinál viszont a „szokásos” jó megtartású szürkésfehér kötőanyag jelentkezett.

A kriptát az idők folyamán valamikor kirabolták, csontváz nem került elő, csak néhány emberi csont darabja a betöltésében. Beltére szürke, laza humuszos, köves, habarcsos omladék-kal volt feltöltődve, amelyben néhány tégladarab is előfordult. Tárgyi leletként mindössze két darab vasszeg említhető.

Úgy tűnik, a sír építménynek lehetett földfelszín feletti része is: a kripta északkeleti sarka előtt és északnyugati sarka fölött a római kori külső talajszinten járószint-maradványokat (habarcsrétegre fektetett téglák) figyeltünk meg a gázárók szélében, amelyek azonban a középkori templomhoz is tartozhattak.

4. kép. A sír építmény belülről – a nyugati fal az oldalnyílással (a szerző felvétele)

5. kép. Háromdimenziós rekonstrukció a sír építmény első periódusáról (modellezés: Pozsárkó Csaba)

déli vége a nyugati oldalon kialakított nyílás északi szélé. Ez a fal szélesebb volt, mint az építendő nyugati fal. A leendő sír építmény falát a korábbi fal külső széléhez igazították hozzá, ezért az befele kilógott. Ezt vakolással igyekeztek eltüntetni az északi oldalfalon, de vonala így is kivehető maradt. Az elgondolás helyességét csak a falvakolat eltávolításával lehetne egyértelműen bizonyítani.

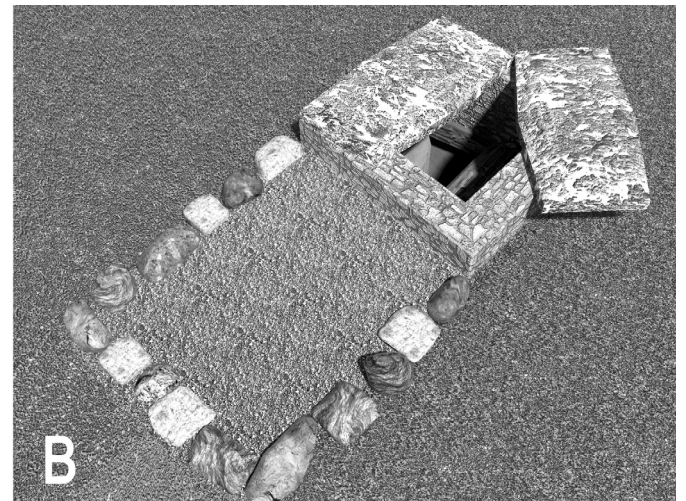
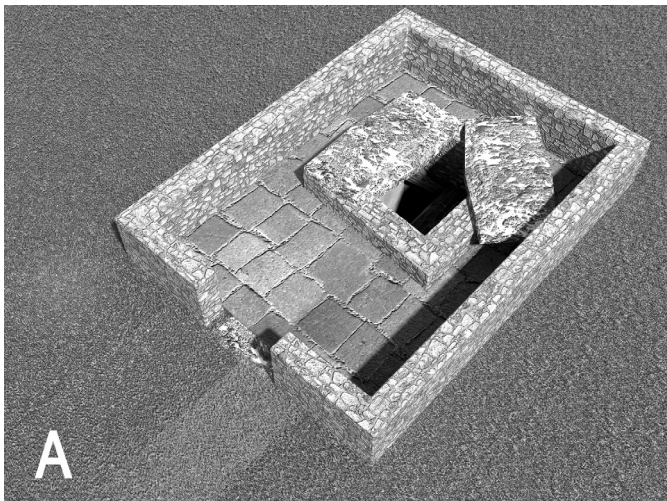
Elsőként tehát egy korábbi sír építmény falának felhasználásával megépítettek egy kőfalazatú sírt, amely fölé az ezt teljes mértékben lefedő dongaboltozatot emeltek. A szokásoktól teljesen eltérő módon a nyugati oldalon a falban kialakítottak egy nyílást, az előtt pedig egy „folyosót”. Ebben a periódusban földfelszín feletti résszel nem számolhatunk (5. kép). Azt azonban valószínűsíthetjük, hogy a sírkamrákhoz hasonlóan az oldalsó nyílást (száraz falazással?) elzárták és a temetés után az oldalbejárat előtti „folyosót” feltöltötték.

A második periódusban az északkeleti sarokban tudatosan visszabontották a boltívet, majd egy $0,89 \times 0,51 \times 1,02 \times 0,51$ méteres, négyszögletes nyílást alakítottak ki, amelyet legalább az akkori földfelszínig körbefalaztak, és az így létrejött lejárati aknákat kőlapokkal fedhették (6a. kép). A sírkamráknál szokásos kápolna régészeti nyomai nem kerültek elő. Amennyiben

Építési periódusok

Többperiódusú építményről van szó, sőt, a középkori használat sem kizárható.

Az északnyugati sarok véleményünk szerint egy korábbi építmény kőfalazatát foglalja magába. Az „L” alakú falszakasz

6. kép. Háromdimenziós rekonstrukció a sír építmény második periódusának két lehetőségéről (modellezés: Pozsárkó Csaba)

az akkori talajszinten talált téglák a sírépítményhez tartoznak, úgy elviekben egy kökerítéssel határolt, téglával lefedett sírkert rekonstruálható (6a. kép).

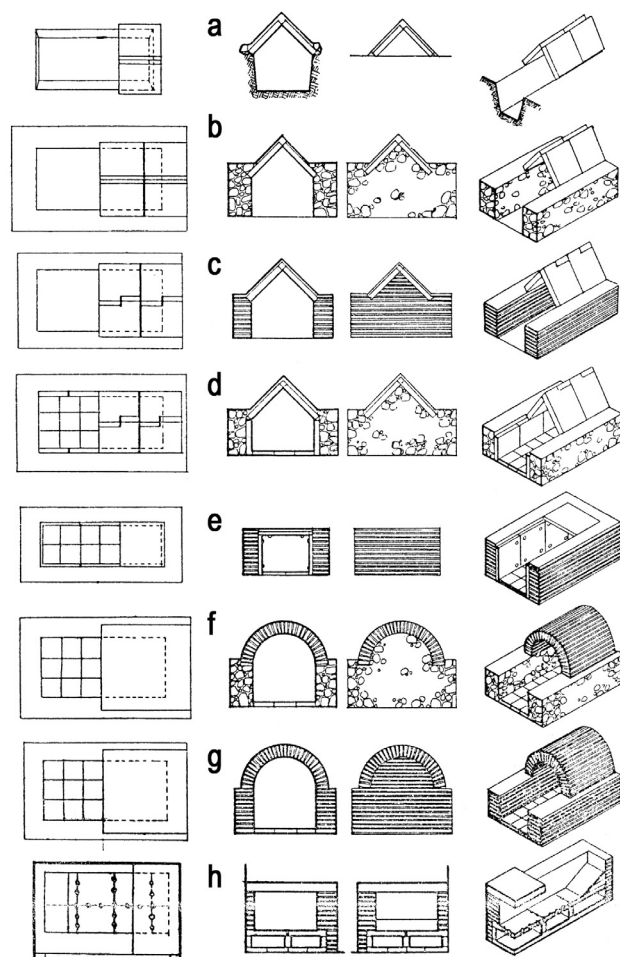
A sírépítmény a középkori Szt. Bertalan templom északi oldalhajójának területére, az északi fal déli széle elé esik. A római kori sírépítmény keleti szélétől mindössze 0,5 méter távolságban egy középkori kriptá azonosítható, a nyugati oldalán pedig egy további feltételezhető. A templomfal előtt sorban kripták figyelhetők meg. Elvileg az általunk feltárt építmény is beleillik a sorba, habár tájolása némileg eltér a templomfalétól. Hogy használták-e a középkorban kriptaként, az nem eldönthető. Az azonban szinte bizonyos, hogy a templom oldalhajójának építésekor megtalálták. A korábbi templom bővítések az északi hajó belső járósíntjét az altalajszinten alakították ki. Ez lényegében azonos a római kori szinttel, amely a templomfal belső oldalának bevakolási szintjéből egyértelműen látszik. A használat ellen szól, hogy a fal előtti középkori kripták a templom egy későbbi építési periódusához tartoznak.

Sír vagy sírkamra?

A kérdés eldöntéséhez figyelembe kell venni Sopianae város északi temetőjének temetkezési szokásait és azok jellegzeteségeit. A korábbi hamvasztásos rítus rovására a 2–3. század fordulójától mindinkább általánossá vált a csontvázas temetkezés, majd a 4. században ez csaknem kizárólagos lett. Sopianae északi temetőjében a földsírok ritkák, főleg csecsemők, kisgyerekek és néha felnőttek eltemetésénél jellemző. A halottat ilyenkor egyszerű ásott gödörben helyezték el, lepelbe csavarva vagy koporsóban. A temető jellegzetes sírtípusa a téglasír, melynek több altípusa van. Legegyszerűbb formája az, amikor az egyszerű földsír fölé vízszintesen fektetve vagy állítva, egymásnak döntve (nyeregterítő-szerűen) téglákat helyeztek el. Sok esetben a sírgödör belső oldalát bevakolták, habarccsal kenték le. A téglaterítőt kívülről általában vékony mész- vagy vastag habarccsréteg borította, föléje – általában a sírgödör oldala mentén – néhány esetben még kőpakolás is került. Ritkábban a sír oldalát, esetleg az alját is téglával bélelték. Különösen a nagyméretű síroknál épített, falazott szerkezet is megfigyelhető. Ilyenkor a sír oldalát kőből vagy téglából kifalazták, alját téglával bélelték (ritkábban belsejét terrazzóval burkolták), felül pedig téglából épített nyeregterítővel vagy téglaboltozattal fedték (7. kép). Az említetteken kívül a földbe süllyesztett kőszarkofágba való temetkezés is bizonyítható.

Az északi és nyugati római provinciák késő római temetőiben általában nem volt jelentősebb mennyiségű kőből épített temetkezőhely. Sopianae ezen temetőjének a sajátossága, hogy itt nagyszámú ilyen építmény koncentráldott. (A város keleti temetőjéből még falazott oldalú téglasír sem ismert, közel sem általános a téglasírba temetkezés, a földsírok aránya kb. 80 százalék.) Ezek kisméretű családi sírkamrák és nagyobb, közösségi sírboltok.

De mi is az a sírkamra? Többnyire a tehető családok temetkezőhelye volt. A kétrészes építmény föld alatti része a kriptá, a tulajdonképpeni sírkamra (*cubiculum*), ahová az elhunytakat helyezték az oldalfalak mellé falazott téglasír(ok)ba vagy ritkábban kőszarkofágba. E fölé emlékkápolnát emeltek (*memoria*, *mausoleum*). A Sopianae-ból ismert ilyen típusú emlékek

7. kép. A pécsi római kori temető téglasírtípusai.
a: földsír, b–d: falazott sírok nyeregterítővel, e: síkfödémrel, f–g: boltozattal, h: kettős fenékkal (Gosztonyi 1943, 35 nyomán)

legtöbbje, a kisebb méretűek – alkalmazkodva a terepviszonyokhoz – észak–déli tájolásúak, délre néző bejárattal (8. kép). A temető két legnagyobb épülete az úgynevezett Ókeresztény Mauzóleum és a Cella Septichora kelet–nyugati tájolású, előbbi valószínűleg déli, utóbbi egyedülként nyugati bejárattal.

8. kép. A XX. számú sírkamra boltíves bejárata, a kriptá előtt a földbe vájt lejáró (a szerző felvétele)

9. kép. A XX. számú sírkamra belülről; kétoldalt egy-egy téglasír (Orbán Gábor felvétele)

A kriptába egy szűk, földbe vájt folyosó (föld)lépcsőin lehetett lejutni, melynek oldalfalát esetenként száraz kőfalazással részlegesen megerősítették. A kriptabejáratot kőfalazással zárták el, az aknaszerű folyosót pedig valószínűleg feltöltötték, és a sírboltot csak temetések alkalmával nyitották meg.

Összefoglalva a sírkamrák általános jellemvonásait: 1. két részből, a földfelszín feletti kápolnából és a földalatti kriptából áll; 2. a kriptában van(nak) elkülönülő temetkezőhely(ek): épített téglasírok vagy szarkofág; 3. a kriptába egy földbevájt lejárati folyosón át lehet bejutni; 4. a kriptának téglaboltíves bejárata van, amelyen ki-be lehet közlekedni.

Összevetve a temető eddig ismert sírjaival és sírkamráival a következők mondhatók a Széchenyi téren talált sírépítményről. Az építmény méretét tekintve jóval kisebb egy átlagos sírkamránál, egyértelmű, hogy nem lehetett benne külön épített téglasír vagy szarkofág, mint általában a sírkamráknál. Jelen esetben maximum egy fakoporsó képzelhető el, de az a valószínű, hogy maga az építmény volt a sír. Az 1,45 méteres belmagasság viszont messze meghaladja a síroknál megfigyelhető 1 méter körüli maximális értéket (9. kép).

A nyugati oldalon kialakított nyílás teljes mértékben különbözik a sírkamráknál megfigyeltektől: nincs téglaboltív, amely a sírkamrák bejáratára általánosan jellemző. A ki-be „közlekedés” is meglehetősen nehézkes a szűk keresztmetszetek miatt, de az első periódus időszakában ezen keresztül kellett a beltérbe juttatni az elhunytakat. Az oldalnyílás előtti földbe mélyített „vályú” a kriptákba levezető folyosót utánozza. Alja sima, lépcsővel nem számolhatunk.

Földfelszín feletti részre csak az utolsó római periódusban gondolhatunk, kápolnával ekkor sem számolhatunk, régészeti nyomai nem maradtak. Vélhetően a sírépítmény feletti és körüli területet habarcsalapozású téglából épített járósínttel látták el, és talán kőkerítéssel határolták, de az is lehet, hogy csak kövekkel rakták körbe a sír szélét a felszínen.

Tájékozása a sírokkal azonos, míg a kisebb sírkamráké észak-déli, ebből azonban messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, ugyanis utóbbiak elsősorban a terepviszonyok miatt kapták ezt a tájolást.

A sírkamrákat utánzó, de az annál egyszerűbb kivitel az építető szerényebb anyagi helyzetével lehet összefüggésben.

Összefoglalva: a gázárokban talált sírépítmény több szempontból egyedi, minőségét tekintve az épített téglasír és a kriptából-kápolnából álló sírkamra között áll, sokkal közelebb a sír ismérveihez, így csak erős fenntartásokkal lehetne sírkamrának nevezni. A boltzat helyén kialakított mesterséges nyílás ismereteink szerint teljesen egyedi megoldás, akárcsak a nyugati oldalon lévő nyílás formája és mérete.

Datálás

A nyugati oldalon lévő nyílás és az az előtti „vályú” a sírkamrák kriptáját utánozza. A dongaboltzat szintén a kripták általános jellemvonása, ebből kifolyólag azoknál nem lehet korábbi. A sírkamrák építésének időszakát tág határok között a 4. század második fele – 5. század eleje közötti időintervallumba helyezhetjük. Nyugati oldalon lévő bejárata egyetlen temetői épületnek, a Cella Septichorának van, amelynek építési ideje az 5. század elejére helyezhető.

A Széchenyi tér nyugati környékének temetőhasználatát kétperiódusú: először a temető korai időszakában, a 2. század végén – 3. század elején, majd innen északnyugati irányban terjeszkedik tovább. A Széchenyi tér területére a 4. század vége felé temetkeztek. A datálást illetően figyelembe kell venni, hogy a talált sírépítménynek több építési periódusa van, és ha helyes az elképzelésünk, akkor egy korábbi, már nem használt sírépítmény visszabontott falát is felhasználták a megépítések.

Az eddigieket összegezve megépítését nemigen keltezhetjük a 4–5. század fordulójánál korábbra, a használat ideje inkább az 5. század első harmada lehetett. Könnyen lehet, hogy a Széchenyi téren előkerült eme sírépítmény a temető egyik legkésőbbi ismert emléke.

Keresztény vagy pogány temetkezés?

Tendenciáját tekintve elmondható, hogy a 4. században az évtizedek előrehaladtával fokozatosan emelkedik a keresztény vallású városi lakosság százalékos részaránya. A század végére, illetve az 5. század elejére már túlnyomórészt keresztény lakossággal lehet számolni. A temető legnagyobb, ókereszténynek tekinthető része a temető ellenkező (nyugati) részére esik. A sírépítményben nem került elő sem csontváz, sem a (lehetséges) mellékletek. Előzőekből következően a vallási hovatartozást nem lehet egyértelműen megítélni. A késői datálás és a sírkamrás temetkezés mégis inkább keresztény vallású elhunyt(ak)at valószínűsít. Az 5. század elején a keleti temetőt is használták. Feltételezhető, de nem bizonyítható, hogy a keresztény vallásúak az északi temetőbe temetkeztek, míg a pogányok a keletibe.

A feltárt sírépítményt dokumentálás után vissza kellett temetni. A gázcső elterelését nem lehetett megoldani, mivel attól északra a Szent Bertalan templom fala, délre pedig már egy másik közmű akadályozta. A forgalmas útszakasz közepén a műemléki bemutatást amúgy sem lehetne kivitelezni.

Bibliográfia

- Fülep Ferenc, *Roman Cemeteries on the Territory of Pécs (Sopianae)* (Fontes Archaeologici Hungariae), Budapest, 1977.
- Fülep Ferenc, *Sopianae. The History of Pécs during the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population* (Archaeologia Hungarica 50), Budapest, 1984.
- Gosztonyi Gyula, *A pécsi ókeresztény temető*, Pécs, 1943.
- Hudák Krisztina – Nagy Levente, „Megfestett Mennyország. Barangolás a pécsi ókeresztény temetőben”: *Örökségi Füzetek* 6 (2008).
- Pozsárkó Csaba – Tóth István Zsolt – Visy Zsolt, „Sopianae: a cella septichora és környéke. Beszámoló a 2005–2006. évi régészeti fel-tárásról”: *Ókor* 6/3 (2007) 84–90.
- Tóth Endre, „Sopianae a késő császárkorban”: *Jelenkor* 44 (2001) 1129–1136.
- Tóth Endre, „A pécsi ókeresztény sír épületek eredete és jelképei”: *Örökség Füzetek* 2 (2004) 110–116.
- Tóth Endre, „A pogány és keresztény Sopianae”: *Specimina Nova* 20 (2006) 49–102.
- Visy Zsolt, „Adatok Sopianae ókeresztény leletgyűjtésének értékeléséhez”: *Örökségi Füzetek* 2 (2004) 117–123.
- Visy Zsolt, „Újabb adatok a pécsi ókeresztény sír építmények szerke-zeti felépítéséhez”: *ArchÉrt* 132 (2007) 111–121.